

ISSN 0972-2335

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰ

ਜੂਨ 2019

(Picture from Internet)

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ 15/-

ਅਰਦਾਸ

ਪਰੀ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਘਟ ਘਟ ਰਵਿਆ ਜੋਇ,
ਆਦਿ ਸੱਚ ਜੁਗਾਦਿ ਸੱਚ ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਸੋਇ ।
ਰਵਿ, ਸਸ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਗਗਨ, ਧਰਨ, ਵਿਆਪਕ ਰਹਿਆ ਸਬਾਇ,
ਪਰਬਤ, ਸਿੰਧ, ਸਰ ਧਾਵਤਾ, ਬਨ, ਖੰਡ, ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ।
ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਉਤਭੁਜ, ਸੇਤਜ, ਸਭੇ ਉਤਪੱਤ ਜਾਨ,
ਸਭ ਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲਕਾ ਉਹ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨ ।

ਅਰਦਾਸ

ਪਰਿ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਘਟ ਘਟ ਰਕਯਾ ਜੋਏ।
ਆਦਿ ਸਚ੍ਯ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚ੍ਯ ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਸੋਏ।
ਰਵਿ, ਸਸਿ, ਬ੍ਰਹਮਾਣਡ, ਗਗਨ ਧਰਨ ਵ੍ਯਾਪਕ ਰਹਿਏ ਸਭਾਏ।
ਪਰਵੱਤ, ਸਿੰਧੁ ਸਰ ਧਾਕਤਾ, ਬਨ, ਖੰਡ ਰਹਿਏ ਸਮਾਏ।
ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ, ਤਤਭੁਜ ਸੇਤਜ ਸਭੇ ਤਤਪਤ ਜਾਨ।
ਸਭ ਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲਕਾ ਓਹ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨ।

ਪੁਸਤਕ ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ - ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ),
ਪੀਐਚ.ਡੀ.

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ

- ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: 4/8/90, ਮਿਤੀ 20/2/91 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ਇਕ ਕਾਪੀ: 15 ਰੁਪਏ
- ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ: 150 ਰੁਪਏ
- ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ: 1500 ਰੁਪਏ
- ਵਿਦੇਸ਼: ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ INR 1500
- 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-160015
ਫੋਨ: 0172-2772660, 098140 53630
e-mail: drjagirsingh@gmail.com

Website: <http://www.amritkirtan.com>

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼, ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਨੰ: 443, ਸੈਕਟਰ 70, ਮੁਹਾਲੀ (ਫੋਨ: 0172-2216283, 98150-72197) ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸੰਪਾਦਕੀ: ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ: ਛਬੀਲ ਵਾਲਾ ਗੁਰਪੁਰਬ - ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ	2
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਵਨਾ - ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ	4
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ - ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	12
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਨ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) - ਰਿਵੀਊਕਾਰ ਡਾ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ	14
Book Review: Guru Amar Das - Dr Harpreet Kaur	16
ਸੁਰਲਿਪੀ - ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ - ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	19
Book Review: Sri Guru Granth Sahib Rag Ratnakar - Dr Kanwaljit Singh	ਟਾ-3
ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਰਥ	ਟਾ-4

Donations to **AMRIT KIRTAN TRUST** are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT/- I/ CHD/ Tech./ 80-G/ 2008-939 dated 19-05-2008 valid up to 31/03/2012 and now valid in perpetuity. Cheques/Drafts should be sent in the name of **AMRIT KIRTAN TRUST** payable at Mohali . Donations can also be sent by money order at the address: **AMRIT KIRTAN TRUST** (Regd.), 422, Sector 15-A, Chandigarh-160015. The Donations can be made by Electronic Transfer also. The Bank details are: **AMRIT KIRTAN TRUST** Savings Bank A/C No.65079603302, IFSC: SBIN0018141 in the State Bank of India, Phase 3B2, Mohali Punjab Branch. After such a Deposit, please inform us your Name and Address as also the deposit details to enable us to send you the receipt.

ਛਬੀਲ ਵਾਲਾ ਗੁਰਪੁਰਬ

ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਛਬੀਲ ਵਾਲਾ ਗੁਰਪੁਰਬ ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਗੁਰਪੁਰਬ ਤੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਜਦੋਂ ਗਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਕਈ ਮਾਤਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੋਜਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਬਾ ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ 'ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ' ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ। ਅਤਿ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਲਈ ਹਵਾ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹੱਥ ਪੱਖੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਨੌਂ ਜੁਆਨ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਝਲਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ। ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਭੋਗ ਉਪਰੰਤ ਬਾਹਰ ਗੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦੋ ਟਬਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਕਰ ਘੋਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਦੋਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਟਰੈਫਿਕ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਛਬੀਲਾਂ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਕੰਪੀਟੀਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਛਬੀਲ ਵਾਲੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਅੰਬਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬੋਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਬਰਫ ਵੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਉੱਥੇ ਝੁਰਮਟ ਜਿਹਾ ਪਾ ਕੇ ਛਬੀਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਕਰ ਘੁਲ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਫਿਰ ਛਬੀਲ ਵਰਤਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਛਬੀਲ ਠੰਢੀ ਅਤੇ ਮਿੱਠੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਤੇਰੀ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ' ਵਾਲੇ ਮਿਠੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਤਪਸ਼ ਅਤੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਠੰਢੀ ਮਿਠੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਛਬੀਲ ਵੀ ਕੁਝ ਅਲੌਕਿਕ ਜਿਹੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਰ ਅਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਝੁਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮਾਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਮਹਾਨਤਾ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਸਬੰਧਤ ਹਾਂ। ਮਿਠਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਭਰਿਆ ਚਿਤਵਦੇ ਹਨ-

ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਜੀ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਸੁਆਮੀ ਮੋਰਾ ॥

ਹਉ ਸੰਮਲਿ ਥਕੀ ਜੀ ਓਹੁ ਕਦੇ ਨ ਬੋਲੈ ਕਉਰਾ ॥

ਕਉੜਾ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਨੈ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨੈ ਅਉਗਣੁ ਕੇ ਨ ਚਿਤਾਰੇ ॥

ਪਤਿਤ ਪਾਵਨੁ ਹਰਿ ਬਿਰਦੁ ਸਦਾਏ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਨਹੀ ਭੰਨੈ ਘਾਲੇ ॥

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਹਰ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕੋਸਦੇ ਨਹੀਂ-

ਉਲਾਹਨੋ ਮੈ ਕਾਹੂ ਨ ਦੀਓ ॥

ਮਨ ਮੀਠ ਤੁਹਾਰੋ ਕੀਓ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਆਗਿਆ ਮਾਨਿ ਜਾਨਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ

ਸੁਨਿ ਸੁਨਿ ਨਾਮੁ ਤੁਹਾਰੋ ਜੀਓ ॥

ਆਓ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੁਕਾਂ ਵਾਚੀਏ-

ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ ॥

ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਨਕੁ ਮਾਂਗੈ/
ਤਨ ਤੇ ਛੁਟਕੀ ਅਪਨੀ ਧਾਰੀ ॥
ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਆਗਿਆ ਲਗੀ ਪਿਆਰੀ ॥
ਜੇ ਕਿਛੁ ਕਰੈ ਸੁ ਮਨਿ ਮੇਰੈ ਮੀਠਾ ॥
ਤਾ ਇਹੁ ਅਚਰਜੁ ਨੈਨਹੁ ਡੀਠਾ/
ਤਿਸ ਕਾ ਭਾਣਾ ਲਾਗੈ ਮੀਠਾ ॥
ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਿਰਲੇ ਮਨਿ ਵੂਠਾ ॥
ਸੋਈ ਸਿਆਣਾ ਸੋ ਪਤਿਵੰਤਾ ਹੁਕਮੁ ਲਗੈ ਜਿਸੁ ਮੀਠਾ ਜੀਉ ॥
ਆਠ ਪਹਰ ਨਿਕਟਿ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ॥
ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਮਾਨੈ ॥

----- ਭੁੱਲ ਚੁਕ ਖਿਮਾ-----

ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਵਨਾ

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਹ ਕਠਿਨਤਾ ਅਸੰਭਵ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਕਠਿਨਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਜਰ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ-ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਵਾਣ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬੇਕਿਨਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸਚਿਤ ਨਿਰਣਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਨ-ਬੀਨ ਲਗਪਗ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਥਾਪਤੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਤੇ ਹੁਣ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੁਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਨਿੱਜੀ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਗੁਸਤਾਖੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਿਤਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ : ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ? ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ; ਪਰ ਹਉਮੈ ਦੇ ਨਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਨਾਲੇ ਨਿੱਜੀ ਹਉਮੈ ਨਾਲੋਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਹਉਮੈ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ 'ਸਤਿ' ਦਾ ਮਰਮ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ।

ਜਿਸ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਿਖਮ ਇਕ ਹੋਰ ਔਕੜ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਇੱਕੋ ਜੇਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਇੱਕੋ ਜੇਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਨਖੇੜ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸਲਤਨਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਬਿਰਤੀ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਜਾ ਪਾਸੋਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਦਾਵੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ, ਸਭ ਨਿਰਣੇ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਨ ਸੁੰਦਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੈ ਨਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਨਾਲ। ਸਾਹਿੱਤ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਧਰਮ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਹਰ ਹੈ, ਸਾਹਿੱਤ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਦੇ ਇਸ ਮਸ਼ਵਰੇ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਕਾਰ ਦਵੰਦ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਆ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਕਦੇ ਮਰਦਾਨਗੀ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਦਾ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਪੂਰਿਆ ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੀ ਅਲਪ ਗਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਮਨੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫੇਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਚ ਮੇਲਣ ਦਾ। ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਨਾ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿੱਠ ਕੇ ਸੰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੁੰਦਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖਲੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਸਾਂ ਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਡਾ ਧਰਮ-ਗੁਰੂ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਵੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਰਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾ ਮਿਲਣ-ਬਿੰਦੂ ਲੱਭਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਮਿਲਣ-ਬਿੰਦੂ ਲੱਭਣ ਦਾ ਇਕ ਰਾਹ ਸਮਝੌਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸੰਬਾਦ। ਸਮਝੌਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਵਿਚ ਕਟੌਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਰਾਹ ਬੌਧਿਕ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਸੰਬਾਦ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪੌਜੀਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਧਿਰ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਲਾਭਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬਾਦ ਦਾ ਅਭਿਆਸੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵਰਜਨ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਆਕਰਸ਼ਣ-ਪ੍ਰਧਾਨ। ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤੂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਦੂਰ ਫ਼ਾਸਲੇ ਉੱਪਰ ਖੜੀ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂ ਵੀ ਇਕ ਫ਼ਾਸਲੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਭੋਗਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਜਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਸੁੰਦਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਾ ਸੱਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਅਪਾਰ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਪਣੇ ਸਾਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਜਨ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦੋ ਪਰਸਪਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬਾਦ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬਾਦ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਿਲਣ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਿਲਣ-ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਖੋਜ ਮੇਰੇ ਹਥਲੇ ਪੱਤਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਅਸੀਂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਅਜੇਹੀ ਉਕਤੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰੀਏ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਲਣ-ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੁਚੇਤ ਕਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਕਾਰਣ, ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚਿਤ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਸਬਦ ਪੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਹੈ:

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨ ਵੇ ਲਾਲੋ ।
 ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ।
 ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ ।
 ਕਾਜੀਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਬਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ ।
 ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਰਹਿ ਖੁਦਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ।
 ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰ ਹਿੰਦਵਾਣੀਆ ਏਹਿ ਭੀ ਲੇਖੇ ਲਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ।
 ਖੂਨ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਵੀਅਹਿ ਨਾਨਕ ਰਤੁ ਕਾ ਕੁੰਗੂ ਪਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥੧॥
 ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਗੁਣ ਨਾਨਕੁ ਗਾਵੈ ਮਾਸਪੁਰੀ ਵਿਚਿ ਆਖੁ ਮਸੋਲਾ ।
 ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ਰੰਗਿ ਰਵਾਈ ਬੈਠਾ ਵੇਖੇ ਵਖਿ ਇਕੋਲਾ ।
 ਸਚਾ ਸੋ ਸਾਹਿਬੁ ਸਚ ਤਪਾਵਸੁ ਸਚੜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇਗੁ ਮਸੋਲਾ ।
 ਕਾਇਆ ਕਪੜੁ ਟਕ ਟਕ ਹੋਸੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਮਾਲਸੀ ਬੋਲਾ ।
 ਆਵਨਿ ਅਠਤਰੈ ਜਾਨਿ ਸਤਾਨਵੈ ਹੋਰੁ ਭੀ ਉਠਸੀ ਮਰਦ ਕਾ ਚੋਲਾ ।
 ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੋਲਾ ॥੨॥

ਕਵੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ‘ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਹੈ। ਖਸਮ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਾਰਣ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ “ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਗੁਣ ਨਾਨਕ ਗਾਵੈ” ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਉੱਪਰ ਇਕ ਸਰਸਰੀ ਜੇਹੀ ਝਾਤ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਰਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ-ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਮਾਂ ‘ਸਚ ਕੀ ਬੋਲਾ’ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਲਈ ‘ਸਚ ਸੁਣਾਇਸੀ’ ਦੀ ਪਰਖ ਦਾ ਹੈ। ‘ਆਵਨਿ ਅਠਤਰੈ ਜਾਨ ਸਤਾਨਵੈ’ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਵਧੇਰੇ ਸਮੂਰਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਥਾਨ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ, ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨ, ਅਗਦ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨ, ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਰਹਿ ਖੁਦਾਇ, ਤੇ ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰ ਹਿੰਦਵਾਣੀਆ ਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਖਸਮ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਣ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਬੋਲਾ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੁਣਾਇਸੀ ਵਿਚਲੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਜੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ

ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾ, ਧਰਮ-ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ। ਜਿਸ ਖਸਮ, ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਸੱਚ ਦਾ ਕਥਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੋਈ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਅਕਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜਿਸ ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ ਸੰਚਾਰ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਾਵਿ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ-ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਪਵਿੱਤਰ (ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਪਰ ਚਿਤਰ ਸੁੰਦਰ (ਸੰਸਾਰ) ਦਾ ਹੀ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਦ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਜਗਤ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਉਹ ਵਿਦਾ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸੁੰਦਰ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਖਸਮ ਪਾਸੋਂ ਆਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ। ਦੇਸ-ਕਾਲ-ਰਹਿਤ ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੇ ਦੇਸ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਵੱਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ('ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆਂ....' 'ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ....' ਅਤੇ 'ਕਹਾ ਸੁ ਖੇਲ ਤਬੇਲਾ ਘੋੜੇ...') ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : 'ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਵਖਾਣੈ', 'ਇਹ ਜਗ ਤੇਰਾ ਤੂੰ ਗੋਸਾਈ', 'ਜੋ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਸੋ ਥੀਏ ਨਾਨਕ ਕਿਆ ਮਾਨੁਖ।' ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਹ ਉਕਤੀਆਂ ਕਵੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹਨ। 'ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ਰੰਗਿ ਰਵਾਈ ਬੈਠਾ ਵੇਖੇ ਵਖਿ ਇਕੇਲਾ' ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚਲੇ ਫ਼ਾਸਿਲੇ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਵੀ ਅਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਕਰਮ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ। ਕਾਰਣ? ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਸ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਮੁਖ ਲੱਛਣ ਹੈ ਨਿਰਾਕਰਣ ਜਾਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ। ਕਿਸੇ ਹੋਰਸ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਸੁੰਦਰ ਤਾਂ ਅਜੇਹਾ ਪਾਰਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਛੋਹੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਮੁਮਾਨਿਅਤ ਵੱਲ ਹੈ, ਸੁੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਵੱਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਮਨੋਭੂਮੀ ਵਿਚ 'ਬੈਠਾ ਵੇਖੇ ਵਖਿ ਇਕੇਲਾ' ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਚੇਤ ਬਿੰਬ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਚਿਤਰ ਵੀ ਕਵੀ ਨੇ ਬੜੀ ਇਕਾਗਰ ਲਗਨ ਨਾਲ ਖਿੱਚੇ ਹਨ:

(1)

ਜਦਹੁ ਸੀਆ ਵੀਆਹੀਆ ਲਾੜੇ ਸੋਹਨਿ ਪਾਸਿ ।
 ਗੀਡੋਲੀ ਚੜਿ ਆਈਆ ਦੰਦ ਖੰਡ ਕੀਤੇ ਰਾਸਿ ।
 ਉਪਰਹੁ ਪਾਣੀ ਵਾਰੀਐ ਝਲੇ ਝਿਮਕਨਿ ਪਾਸਿ ॥੨॥
 ਇਕੁ ਲਖੁ ਲਹਿਨੁ ਬਹਿਠੀਆ ਲਖ ਲਹਿਨੁ ਖੜੀਆ ।
 ਗਰੀ ਛੁਹਾਰੇ ਖਾਦੀਆ ਮਾਣਨਿ ਸੇਜੜੀਆ ।
 ਤਿਨ ਗਲਿ ਸਿਲਕਾ ਪਾਈਆ ਤੁਟਨਿ ਮੋਤਸਰੀਆ ॥੩॥

(2)

ਕਹਾ ਸੁ ਖੇਲ ਤਬੇਲਾ ਘੋੜੇ ਕਹਾ ਭੇਰੀ ਸਹਨਾਈ ।
 ਕਹਾ ਸੁ ਤੇਗਬੰਦ ਗਾਡੇਰੜਿ ਕਹਾ ਸੁ ਲਾਲ ਕਵਾਈ ।

ਕਹਾ ਸੁ ਆਰਸੀਆ ਮੁਹ ਬੰਕੇ ਐਥੇ ਦਿਸਹਿ ਨਾਹੀ ॥੧॥

... ..

ਕਹਾਂ ਸੁ ਘਰ ਦਰ ਮੰਡਪ ਮਹਲਾ ਕਹਾ ਸੁ ਬੰਕ ਸਰਾਈ।

ਕਹਾਂ ਸੁ ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ ਕਾਮਣਿ ਜਿਸ ਵੇਖਿ ਨੀਂਦ ਨ ਪਾਈ।

ਕਹਾਂ ਸੁ ਪਾਨ ਤੰਬੋਲੀ ਹਰਮਾ ਹੋਈਆ ਛਾਈ ਮਾਈ ॥੨॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਕਾਵਿ-ਬਿਰਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਨਾਸ਼-ਬਿਬੰ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਨੇਮ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਬਸ, ਇਸੇ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਜੈ ਦਾ ਭੇਦ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਮੌਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਸ ਵੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਨੇਮ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਅਸਾਂ ਅਦਿੱਸ ਖਸਮ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਲੀਕਣ ਵਿਚ ਲੀਨ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਧਰਤੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਰਮ ਨਿਰਗੁਣ ਦਾ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਦੇ ਵੇਖੋ। ਹੇਠ-ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਮੂਰਤ ਸਮੂਰਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅਜੇਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਢਲ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਵਿਚਕਾਰ ਲੀਕ ਖਿੱਚਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ:

ਤੇਰੇ ਬੰਕੇ ਲੋਇਣ ਦੰਤ ਰੀਸਾਲਾ।

ਸੋਹਣੇ ਨਕ ਜਿਨ ਲੰਮੜੇ ਵਾਲਾ।

ਕੰਚਨ ਕਾਇਆ ਸੁਇਨੇ ਕੀ ਢਾਲਾ।

ਸੋਵੰਨ ਢਾਲਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਲਾ ਜਪਹੁ ਤੁਸੀ ਸਹੇਲੀਹੋ।

ਜਮ ਦੁਆਰਿ ਨ ਹੋਹੁ ਖੜੀਆ ਸਿਖ ਸੁਣਹੁ ਮਹੇਲੀਹੋ।

ਹੰਸ ਹੰਸਾ ਬਗ ਬਗਾ ਲਹੈ ਮਨ ਕੀ ਜਾਲਾ।

ਬੰਕੇ ਲੋਇਣ ਦੰਤ ਰੀਸਾਲਾ ॥੭॥

ਤੇਰੀ ਚਾਲ ਸੁਹਾਣੀ ਮਧੁਰਾੜੀ ਬਾਣੀ।

ਕੁਹਕਨਿ ਕੋਕਿਲਾ ਤਰਲ ਜੁਆਣੀ।

ਤਰਲਾ ਜੁਆਣੀ ਆਪਿ ਭਾਣੀ ਇਛ ਮਨ ਕੀ ਪੂਰੀਏ।

ਸਾਰੰਗ ਜਿਉ ਪਗੁ ਧਰੇ ਠਿਮ ਠਿਮ ਆਪਿ ਆਪੁ ਸੰਧੂਰਏ।

ਸ੍ਰੀਰੰਗ ਰਾਤੀ ਫਿਰੈ ਮਾਤੀ ਉਦਕ ਗੰਗਾ ਵਾਣੀ।

ਬਿਨਵੰਤ ਨਾਨਕੁ ਦਾਸੁ ਹਰਿ ਕਾ ਤੇਰੀ ਚਾਲ ਸੁਹਾਵੀ ਮਧੁਰਾੜੀ ਬਾਣੀ।

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗੰਮ ਅਤੇ ਅਗੋਚਰ ਪਵਿਤਰਤਾ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਦਿੱਬ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਜੋ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਹ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਬਿੰਬ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ-ਬਿੰਦੂ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਪਰ, ਹਰ ਕਵੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਆਪ ਪਵਿਤਰ-ਸੁੰਦਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਇਉਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

ਮੂਤ ਪਲੀਤੀ ਕਪੜ ਹੋਏ

ਦੇਹ ਸਾਬੁਣ ਲਈਏ ਉਹ ਧੋਏ

ਭਰੀਏ ਮਤ ਪਾਪਾ ਕੇ ਸੰਗ

ਉਹ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੇ ਰੰਗ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਚਿਤਰ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਤ-ਪਲੀਤੀ ਕਪੜਾ ਅਤੇ ਲਿੱਬੜੀ ਮਤ ਕੋਝ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਸਾਬਣ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਮ ਕੋਝ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਅੰਤਿਮ ਸਿੱਧੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਧਿਆਨ-ਜੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਿਰਾਕਰਣ-ਧਰਮੀ ਜਾਂ ਦੂਰ ਫ਼ਾਸਿਲੇ ਉੱਪਰ ਖੜੀ ਪਰਮ ਸ਼ੁੱਧ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੋਝ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡਾ ਰਗੜਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਮੁਮਾਨਿਅਤ ਉੱਪਰ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੱਥ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹਾਂ ਕਿ ਉੱਪਰਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉੱਪਰ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਬੂਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਧੋਤੇ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਿੱਧੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਦਰੁਸਤ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ। ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਬ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨਾਲ। ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਧੋਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਬੇਲੋੜੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਬੇਲੋੜਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਹਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਕਲਾ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੇਲੋੜੇ ਜਾਂ ਪਲੀਤ ਦੇ ਨਿਰਾਕਰਣ ਬਾਦ ਕਪੜਾ ਜਾਂ ਮਨ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਮਾਟੀ ਕਾ ਕਿਆ ਧੋਪੈ ਸੁਆਮੀ ਮਾਣਸ ਕੀ ਗਤਿ ਏਹੀ।

ਦਿੱਬ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੁੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਾਂਝ ਅਜੇ ਸਾਡੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਿਸ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਦੋ-ਟੁਕ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਿਰਤ ਜਪੁ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੀ ਉਹ ਪੰਜ (34-38) ਪਉੜੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਚਿਤਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਦੇਸ਼ ਹੈ: ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ: ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਸਰਮ, ਕਰਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ, ਸ਼ਾਇਦ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦਾਵਾ ਅਧਿਆਤਮ-ਮਾਰਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਣ ਨ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰਥ-ਬਣਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਬੁਣਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਬੁਣਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਤਨ-ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁਣਤੀ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ: ਥਾਪਿ, ਘਾੜਤ, ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਬੁਧ, ਬਾਣੀ, ਨਾਦ, ਬਿਨੋਦ, ਅਨੰਦ। ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ-ਬੁਣਤ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਹੈ-ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨਣਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਆਧਾਰਿਤ ਅਮਲ ਹੈ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਅਸਾਂ ਅਜੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਤੇ, ਇਸ ਮਸਲੇ ਉੱਪਰ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਅਜੇ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਗਵਾਹੀ ਲੈਣੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੂਰਖ ਹੰਕਾਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਵਿ-ਬੁਣਤੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਉੱਘੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਇਕਨਾ ਨਾਦ ਨ ਬੇਦੁ ਨ ਗੀਅਰਸ ਰਸੁ ਕਸੁ ਨ ਜਾਣੰਤਿ।

ਇਕਨਾ ਸਿਧਿ ਨ ਬੁਧਿ ਨ ਅਕਲਿ ਸਰ ਅਖਰ ਕਾ ਭੇਉ ਨ ਲਹੰਤਿ।

ਨਾਨਕ ਤੇ ਨਰ ਅਸਲ ਖਰ ਜਿ ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਗਰਬ ਕਰੰਤਿ ।

ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ 34-38 ਪੌੜੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਦ, ਬੇਦ, ਸਿਧਿ, ਬੁਧਿ ਤਾਂ ਸਾਂਝੇ ਹਨ, ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਰਸ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਧਿਆਨ-ਜੋਗ ਹੈ, ਉਹ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਕਮਿਕ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਪੌੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਧਿਆਨ-ਜੋਗ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਘਾੜਤ ਕਹਿ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕਹਿਰੀ ਸ਼ਬਦ-ਬੁਣਤੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਜਤ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ।

ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦ ਹਥਿਆਰੁ ।

ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪਤਾਉ ।

ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅਮ੍ਰਿਤ ਤਿ ਢਾਲਿ ।

ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ

ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰਮੁ ਤਿਨ ਕਾਰ ।

ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ ॥੩੮॥

ਮੈਂ ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਦਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਮੈਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਮਨਸ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥੂਲ ਅਰਥ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸੂਖਮ 'ਭੇਉ' ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਂਗ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਭੇਉ ਦਾ ਜੋ ਅੰਸ਼-ਗਿਆਨ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਕ ਭਰਪੂਰ (comprehensive) ਰੂਪ-ਵਿਧੀ (Pattern) ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਖੰਡ ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦੋਹਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦੇ ਮਿਲਣ-ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ ਸਾਂ। ਪਹਿਲੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੱਲ 'ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਗੱਲ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਖੰਡ-ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੱਲ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਪਤ ਸਚ-ਖੰਡ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਬਿੰਦੂ ਹਨ। ਗੱਲ ਇਕ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਪਵਿੱਤਰ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦੀ ਵੀ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕੋ ਮਾਨਵ-ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਅਵੰਡ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ, ਸਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਣੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ, ਸ਼ੁੱਧ ਅਨੁਭੂਤੀ ਆਨੰਦ (ਸੱਚ ਖੰਡ) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇ ਜਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਆਨੰਦ (ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨ) ਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਕਰਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਡ-ਵਰਣਨ ਵਿਆਪਕ ਅਨੁਭਵ-ਕਲਾ ਦਾ ਧਰਮ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਵੰਡ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਆਦਿਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਚੇਚਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਵੰਡ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸਲਤਨਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ, ਫਲਸਫ਼ਾ, ਵਿਗਿਆਨ, ਦੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਅਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਦਿਮ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਅਨੁਭਵ-ਖੇਤਰ ਇੱਕੋ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਇੱਕੋ

ਸਮੇਂ ਵਾਪਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋ ਮੂਲ-ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗਿਣੀ ਮਿਥੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਲਾ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਧਰਮ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਲਾ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕੇਵਲ ਕਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਧਰਮ ਕਲਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗੱਲ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਟੋਟਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਧਰਮ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕਲਾ ਵੀ, ਫਲਸਫਾ ਵੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ; ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਵੀ। 'ਜੋ ਕਿਛੁ ਪਾਇਆ ਸੁ ਏਕਾ ਵਾਰ'। ਜਿਤਨਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ। ਅਨੁਭਵ ਅੱਜ ਵੀ ਇਕ, ਅਵੰਡ ਅਤੇ ਸੰਜੁਗਤ ਹੈ। ਵਖਰੇਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਰਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬੁਧੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਸੱਭਿਅਤਾ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਦਰਾੜਾਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ-ਪ੍ਰਾਪਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਲਾ, ਆਦਿ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਵੰਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੋ ਬਣਤਰਾਂ ਹਨ, ਦੋ ਬੌਧਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਵਿਕਾਸ-ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਦੋ ਪੜਾ ਨਹੀਂ। ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਗਸਿਤ ਸਭਿਆ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਆਦਿਮਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਆਦਿਮਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਦਿਮ ਹਨ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿਮ ਕੇਵਲ ਆਦਿਮ ਹੈ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਦਿਮ ਹਾਂ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਆਦਿਮਤਾ ਕੇਵਲ 'ਧਰਮ' ਹੈ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ 'ਗਿਆਨ' ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਕਰਮ' ਨਿਮਿੱਤ ਵੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਅਪਣੇ ਅਰਬਦ-ਨਰਬਦ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਇਸ ਅਵੰਡ, ਆਦਿਮ ਏਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ। ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮ ਅਪਾਰਾ।
 ਨ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ ॥੧॥
 ਖਾਣੀ ਨ ਬਾਣੀ ਪਉਣ ਨਾ ਪਾਣੀ ॥ ਓਪਤਿ ਖਪਤਿ ਨ ਆਵਨਿ ਜਾਣੀ।
 ਖੰਡ ਪਤਾਲ ਸਪਤ ਨਹੀ ਸਾਗਰ ਨਦੀ ਨ ਨੀਰ ਵਹਾਇਦਾ ॥੨॥
 ਨ ਤਦਿ ਸੁਰਗ ਮਛੁ ਪਇਆਲਾ ॥ ਦੋਜਕੁ ਭਿਸਤੁ ਨਹੀ ਖੈ ਕਾਲਾ।
 ਨਰਕੁ ਸੁਰਗੁ ਨਹੀ ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਨ ਕੋ ਆਇ ਨ ਜਾਇਦਾ ॥੩॥
 ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨ ਮਹੇਸੁ ਨ ਕੋਈ ॥ ਅਵਰ ਨ ਦੀਸੈ ਏਕੋ ਸੋਈ ॥
 ਨਾਰਿ ਪੁਰਖੁ ਨਹੀ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮਾ ਨਾ ਕੋ ਦੁਖ ਸੁਖ ਪਾਇਦਾ ॥੪॥
 ਨ ਤਦਿ ਜਤੀ ਸਤੀ ਬਨਵਾਸੀ ॥ ਨ ਤਦਿ ਸਿਧਿ ਸਾਧਕ ਸੁਖ ਵਾਸੀ।
 ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਭੇਖੁ ਨ ਕੋਈ ਨ ਕੋ ਨਾਥ ਕਹਾਇਦਾ ॥੫॥
 ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਨ ਬ੍ਰਤ ਪੂਜਾ ॥ ਨ ਕੋ ਆਖਿ ਵਖਾਣੈ ਦੂਜਾ।
 ਆਪੇ ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਵਿਗਸੈ ਆਪੇ ਕੀਮਤਿ ਪਾਇਦਾ ॥੬॥
 ਨ ਸੁਚਿ ਸੰਜਮ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ ॥ ਗੋਪੀ ਕਾਨੁ ਨ ਗਊ ਗੋਆਲਾ ॥
 ਤੰਤ ਮੰਤ ਪਾਖੰਡੁ ਨ ਕੋਈ ਨ ਕੋ ਵੰਸ ਵਜਾਇਦਾ ॥੭॥
 ਕਰਮ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਮਾਇਆ ਮਾਖੀ। ਜਾਤਿ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦੀਸੈ ਆਖੀ ॥
 ਮਮਤਾ ਜਾਲੁ ਕਾਲੁ ਨਹੀ ਮਾਥੈ ਨ ਕੋ ਕਿਸੈ ਧਿਆਇਦਾ ॥੮॥

ਨਿੰਦੁ ਬਿੰਦੁ ਨਹੀ ਜੀਉ ਨ ਜਿੰਦੋ । ਨ ਤਦਿ ਗੋਰਖੁ ਨ ਮਾਛਿੰਦੋ ॥
 ਨਾ ਤਦਿ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਕੁਲ ਓਪਤਿ ਨ ਕੋ ਗਣਤ ਗਣਾਇਦਾ ॥੯॥
 ਵਰਨ ਭੇਖ ਨਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖੜੀ । ਦੇਉ ਨ ਦੇਹੁਰਾ ਗਊ ਗਾਇੜੀ ।
 ਹੋਮ ਜਗ ਨਹੀ ਤੀਰਥਿ ਨਾਵਣੁ ਨ ਕੋ ਪੂਜਾ ਲਾਇਦਾ ॥੧੦॥
 ਨ ਕੋ ਮੁਲਾ ਨ ਕੋ ਕਾਜੀ । ਨ ਕੋ ਸੇਖ ਮਸਾਇਕ ਹਾਜੀ ।
 ਰਈਅਤਿ ਰਾਉ ਨ ਹਉਮੈ ਦੁਨੀਆ ਨ ਕੋ ਕਹਣੁ ਕਹਾਇਦਾ ॥੧੧॥
 ਭਾਉ ਨ ਭਗਤੀ ਨ ਸਿਵ ਸਕਤੀ । ਸਾਜਨੁ ਮੀਤੁ ਬਿੰਦੁ ਨਹੀ ਰਕਤੀ ।
 ਆਪੇ ਸਾਹੁ ਆਪੇ ਵਣਜਾਰਾ ਸਾਚੇ ਇਹੋ ਭਾਇਦਾ ॥੧੨॥
 ਬੇਦ-ਕਤੇਬ ਨ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਸਤ । ਪਾਠ ਪੁਰਾਣ ਉਦੈ ਨਹੀ ਆਸਤ ।
 ਕਹਤਾ ਬਕਤਾ ਆਪਿ ਆਗੋਚਰੁ ਆਪੇ ਅਲਖ ਲਖਾਇਦਾ ॥੧੩॥
 ਜਾ ਤਿਸ ਭਾਣਾ ਤਾ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ । ਬਾਬੁ ਕਲਾ ਆਡਾਣੁ ਰਹਾਇਆ ।
 ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਵਧਾਇਦਾ ॥੧੪॥
 ਵਿਰਲੇ ਕਉ ਗੁਰ ਸਬਦ ਸੁਣਾਇਆ । ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਹੁਕ ਸਬਾਇਆ ।
 ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਪਾਤਾਲ ਅਰੰਭੇ ਗੁਪਤਹੁ ਪਰਗਟੀ ਆਇਦਾ ॥੧੫॥
 ਤਾ ਕਾ ਅੰਤ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਈ ॥ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ॥
 ਨਾਨਕ ਸਾਚਿ ਰਤੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਬਿਸਮ ਭਏ ਗੁਣ ਗਾਇਦਾ ॥੧੬॥

ਜਿਸ ਅਵੰਡ, ਇਕਰਸ ਹੋਂਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਸਬਦ ਵਿਚ ਹੈ, ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇਕ ਬਣਤਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਦੇਸ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਇਸੇ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਆਦਿਮ ਬਣਤਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤ ਜਾਂ ਦਵੰਦ ਲਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸੁੱਚ ਸੰਜਮ (ਪਵਿੱਤਰਤਾ) ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਕਾਨ੍ਹ (ਸੁੰਦਰਤਾ) ਦੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੱਖ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ (ਪਾਪ-ਪੁੰਨ) ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਇਸ ਬਣਤਰ ਵਿਚੋਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਕ ਵਾਰ 'ਹੋ' ਗਿਆ, ਉਹ 'ਅਹੋ' ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹੋ ਆਦਿਮ ਬਣਤਰ ਦੇਸ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਏ ਮਾਨਵ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਸੰਕਲਪਾਂ-ਵਿਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਨਵ ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਣੇ-ਅਣਜਾਣੇ ਆਦਿਮ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦਵੈਤ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ, ਦਿੱਬ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਾਵਿ ਭਾਵਨਾ
 (ਪੁਸਤਕ- ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਵਿੱਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ
 ਸੰਪਾਦਕ- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ)

(ਚਲਦਾ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ

*ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕਲਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਮੌਲਿਕ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਬਖਸ਼ੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵਿਵਿਧ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਅਖੁੱਟ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਗੰਮੀ ਮਰਿਆਦਤ ਦਾਤ, ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਦੈਵ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕਲਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। 1604 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਤੇ ਪੂਰਵ ਕਾਲੀਨ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਹਿਤ ਰਬਾਬੀਆਂ, ਭੱਟਾਂ, ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਕਲਨ ਜੁਗਤ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਇਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕਲਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਜੋਂ ਬਾਣੀ ਰੂਪ, ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿਰਲੇਖ, ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨ ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਉਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਹਿਤ ਰਾਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੁੱਲ 44 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਝ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ, ਆਸਾ, ਆਸਾ ਕਾਫੀ, ਆਸਾਵਰੀ, ਆਸਾਵਰੀ ਸੁਧੰਗ, ਗੂਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਸੋਰਠਿ, ਵਡਹੰਸ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ, ਨਟ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲ੍ਹਾਰ, ਕਾਨੜਾ, ਕਲਿਆਣ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ, ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ 30 ਮੁੱਖ ਰਾਗ, 14 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਈ ਦੇਸੀ ਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਰਾਗ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ।

ਰਾਗ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ 'ਧਿਆਨ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰਾਗ ਧਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਕਾਵਿ ਵਿਵਿਧਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਵਜੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਾਸਤੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਪਦੇ, ਪੜਤਾਲ ਆਦਿ

ਸਨਾਤਨੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪ/ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ, ਛੰਤ, ਘੋੜੀਆਂ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਆਦਿ ਲੋਕ ਬਾਣੀ ਰੂਪ/ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਉਕਤ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਚਰਨ ਕਮਲ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਆਰਤੀ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਕਾਨੜੇ ਜਾਂ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਚੌਕੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤੱਕ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਜੀਵ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੱਕ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਦੇ ਰੁੱਸ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ, ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਦੀਪਾ, ਭਾਈ ਰੁਲਾ, ਭਾਈ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਉਗਰਸੈਨ, ਭਾਈ ਝਾਜੂ, ਭਾਈ ਮੁਕੰਦ, ਭਾਈ ਕੇਦਾਰਾ ਆਦਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕੀਤਾ। ਪੂਰਵਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਰਬਾਬ, ਸਾਰੰਦਾ ਦਾ ਵਾਦਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉੱਤਮ ਸਵਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤਾਰਦਾਰ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਈਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਵਜਾਉਣਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਪੁਰਾਤਨ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਕੋਲੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਪੋਥੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਰੰਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਅਧਾਰ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਤਾ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਅਧਾਰ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਫੁਰਮਾਨ ਸਾਡਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕੀਤਾ ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਦੈਵ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀਕਾਰੀ ਰਹੇਗਾ।

*ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ - ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪੁਸਤਕ ਰੀਵਿਊ :

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ)

ਲੇਖਕ : ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ),

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ :- ਸਿਤੰਬਰ, 2007 ,

ਪੰਨੇ : 475

ਰੀਵਿਊ ਅਧੀਨ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ)' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਕੈਡਮੀ, ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕ-ਲੜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

'ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)' ਵਾਂਗ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ੪੦੦ ਸਾਲਾ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁਖ ਭਾਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ (ਸਾਬਕਾ) ਸ਼੍ਰੋ.ਗੁ.ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਿੰ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ 'ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਅੱਦੁੱਤੀ' ਪੁਸਤਕ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਡਾ.ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਮੁਹਾਰਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ੁਭ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ।

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਉਪਰੰਤ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਤੇਰੇ ਹੁਣ ਗਾਵਾ ਦੇਹਿ ਬੁਝਾਈ' ਅਤੇ 'ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ' ਦੇ ਲੇਖ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤਤਕਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ੧੬ ਭਾਗਾਂ (ਅਧਿਆਵਾਂ) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : (ੳ) ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (ਅ) ਪਦ-ਅਰਥ ਸਮੇਤ ਸ਼ਬਦ-ਪਾਠ, (ੲ) ਮੰਗਲਾਚਰਣ-ਬੰਦਿਸ਼ ਅਤੇ (ਸ) ਸ਼ਬਦ-ਬੰਦਿਸ਼ ।

(ੳ) ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਫਿਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਰਾਗ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਮੇਲਨ (ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਸਮੇਂ ਗਠਿਤ ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਰਾਗ ਸਰੂਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ-ਪਰੀਚੈ ਅਤੇ ਸੁਰ-ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(ਅ) ਗੌਰਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰਤੀਬ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਫਿਰ ਭਗਤਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ, ਭੱਟਾਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦਸਮ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ 'ਗੋਯਾ' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ-ਪਾਠ ਪਦ-ਅਰਥ ਸਮੇਤ ਦਿੱਤਾ

ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਪਰੰਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੀ ਸੁਰ-ਲਿਪੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ੲ) ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਿਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਰਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ ਦੀ ਬੜ੍ਹਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਲੰਭਤ ਲੈਅ ਅਧੀਨ ਏਕਤਾਲ, ਝੁਮਰਾ, ਤਿਲਵਾੜਾ ਆਦਿ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ, ਸਲੋਕ ਜਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ- ਉਸਤਤਿ, ਕੀਰਤਨ-ਮਹਿਮਾ ਆਦਿ ਜੈਸੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਸ) ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਤੋਂ ਰਾਗ ਜੈਜਵੰਤੀ ਤਕ ੧੬ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਿਆਂ ੪੨੦ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਤਿਹਾਈਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਤੀਨਤਾਲ, ਦੀਪਚੰਦੀ, ਰੂਪਕ, ਦਾਦਰਾ ਅਤੇ ਕਹਿਰਵਾ ਵਰਗੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੌਖੇ ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਤਤਾਲ, ਮਹੇਸ਼ ਤਾਲ, ਜੈਤਾਲ, ਚਾਰਤਾਲ ਦੀ ਸਵਾਰੀ, ਪੰਚਮ ਸਵਾਰੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਿਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ੪੦ ਪੜਤਾਲਾਂ ਦੀ ਸਵਰ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਡੇਢ, ਪੌਣ ਤੇ ਸਵਾਈ ਮਾਤਰ ਵਾਲੇ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰ-ਲਿਪੀ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ-ਬੱਧ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਰਾਗ/ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਂ, ਤਿਹਾਈਆਂ ਅਤੇ ਬੋਲ-ਬਾਂਟਾਂ ਦੀ ਤਲਿਸਮੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ "ਸਹਿਜੇ ਗਾਵਿਆ ਥਾਇ ਪਵੈ" ਦੇ ਗੁਰਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜਤਾ ਸਹਿਤ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਪਰਖ-ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

DR. BACHITAR SINGH drbsingh9@gmail.com

Book Review of:

Guru Amar Das

*Book by: * S. Makhan Singh*

*Review by: **Dr. Harpreet Kaur*

S. Makhan Singh has scripted down on many topics from the rich history and heritage of Sikhism. The present book written by S. Makhan Singh delves into life, times and institutions laid down by Guru Amar Das and is humble tribute to Guru Amar Das, *The Third Nanak*. Guru Angad passed the lineage of Guruship to Amar Das; his successor in 1552. Guru Amar Das consolidated the mission of spreading Sikhism by introducing social reforms and establishing confirmed social practices, endorsing the much-needed changes in the degenerating society of those times. Till he attained 95 years of age, the Guru led the followers as a torch-bearer.

The Guru's life is embodiment of *Sewa* (selfless service). Guru Amar Das through his own dedicated *Sewa* (selfless service) to Guru Angad Sahib set a marvelous precedent of this paramount value. Unfavorable weather, his own old age or any other constraint would not hinder his daily routine and He continued to serve Guru Angad Sahib and the Sangat.

Guru Amar Das regularly held morning sessions in which the religious discourses and Kirtan recital were organized. These holy congregations held by Guru Amar Das in the mornings were attended by the distressed and sick, who had a firm faith that the blessings of the Guru would solve all their problems.

Guru Amar Das introduced an innovative practice of *Manji* system that brought about a religious resurgence and has been covered in the book with an insightful touch providing valuable details. The *Manjis* set up by Guru Amar Das rejuvenated the directionless people and provided them with a soothing canopy of religion and religious discourses. *Manjis* set up and the *Pirhian* appointed by the Guru to manage religious administration became centres of imparting teachings of the Gurus, purging social evils and laying foundation of new religious practices. The teachings and values of Guru Nanak and Guru Angad Dev were imparted to the people.

Guru Amar Das established 22 *Manjis* and ordained men and women to carry out the Sikh missionary and parish work by appointing them as territorial deputies or *Vicars (Manji)* and leadership was given to both. The women during the time of Guru Amar Das played a lead role in creating and running the functionalities of *Manjis* and cradles. Through the efforts of the Third Guru, 72 sub-centres or '*Cradles*' were established. The cradles transformed the entire social and religious scenario and mothers were enthused to instill the values of the Sikh religion to their children. The Guru assigned them leadership role. The position women as mothers were exalted and as leaders, were recognized in a society that was biased towards women.

Guru Amar Das emphasized the importance of disseminating religious doctrines to the people through the written literature. Guru Amar Das got distributed small booklets inscribed by Sansar Ram, his grandson to elevate the mental faculties of the devotees. Guru Amar Das inspired his son, Bhai Mohan to compile volumes (*sanchian*) of Gurbani, the possession of which was passed on to Guru Arjun while compiling Guru Granth Sahib. Guru Amar Das composed *Anand Sahib (Sri Guru Granth Sahib: Pgs. 917-922)* that is rendered on all occasions irrespective of its nature emphasizes on merging the soul with the Divine through the medium of the Guru, inner devotion and *Naam Simran*. Infact, the collection of hymns (907 hymns) in 18 musical measures are pronounced by Guru Amar Das that are compiled in Sri Guru Granth Sahib and is almost 15% of the Holy Scripture and the third largest collection of *Gurbani*.

Guru Amar Das attained Guruship at a very mature age and many of the reforms brought up in the deteriorating social setup of those times were reflection of his mature foresight. Due to efforts of Guru Amar Das, many evils in the society were eradicated. Guru Amar Das institutionalized many reforms in the society. The resources were donated through the principle of *dasvandh* i.e., donating one-tenth of one's income. Langar system was strengthened. Guru Amar Das provided a new definition to life by saying that the rituals associated with death are invain and singing Lord's praise was the only ritual attached with death according the Guru.

Guru Amar Das continued the flame ignited by Guru Nanak Dev Ji and Guru Angad Sahib with the same fervour and spirit that was further nurtured by the subsequent Gurus in the later years. Also other significant contributions of Guru Amar Das were establishment of the Sikh Centre, Goindwal and the construction of *Baoli*. The Sikhs celebrated *Baisakhi* for the first time and the path of the Sikhs for becoming a well-knit community further consolidated.

A number of great men have sung the praises of Guru Amar Das have been mentioned in the book. Out of these prominent ones are including Baba Sunder Ji, Satta-Balwand Ji, Bhatt Sahiban, Bhai Gurdas Ji and Bhai Nand Lal Ji.

Baba Sunder Ji was great grandson of Guru Amar Das who has ideally elucidated the last days of Guru Sahib in his creation of six stanzas, *Ramkali Sad* (Page 923). When Guru Amar Das was breathing his last breaths, He called his family and instructed them not to cry, wail or perform the mourning rites or indulge in worthless rituals; instead let the free flow of Kirtan be recited and praises of God be sung.

Satta and Balwand were Court poets in darbar of Guru Arjun Dev Ji. After rendition of melodious Kirtan for a considerable period of time, they became proud thinking that the distinguishing recognition of *Guru-ghar* is due to their Kirtan recital and without them, the Sangat would not go to the Guru. They uttered some sacrilegious words for the abode of Guru Nanak and left in burst rage. Guru Sahib tried to pacify them but they did not concede. Thereafter, they suffered many hardships, became bankrupt and their body also had to suffer long ailments. Bhai Lagha placed request before Guru Arjun Dev to grant them pardon. Benevolent Guru pardoned them. Both the brothers sang *Vaar* in praise of all the Gurus starting from Guru Nanak Dev Ji.

The Bhattas were staunch Brahmins and their lineage can be traced from near Pahoiye. Saraswati River flew past it and the Brahmins who lived on its banks were Saraswat Brahmins who took a great interest in learning and erudition. From this lineage, a few of Bhattas entered the *Guru-ghar* and dedicated their services and conferred praises on the First Guru till the Fifth Guru. The *Sawaiyas* composed by the Bhattas are eulogies of the first five Gurus. Six Bhattas have composed 22 *Sawaiyyas* showering praises on Guru Amar Das. The eulogies of Guru Amar Das by the Bhattas have been incorporated in Guru Granth Sahib that from Page numbers 1389-1409.

Bhatt Kalshar has composed nine *Sawaiyas* in praise of Guru Amar Das. He says that Guru Amar Das has reached the pontifical office with *Simran* (Chanting of Divine Name) and blessing of Guru Nanak. His Name and fame is spread in all directions of the world land people in all four directions are singing his laudations. **Bhatt Jalap** composed five *Sawaiyas* exalting the qualities of Guru Amar Das who can provide invaluable bounties and can annul sins of the entire world. **Bhatt Haribans** has composed a *Sawaiya* presumably in the situation after Guru Ram Das had left for the heavenly abode. **Bhatt Salh** sings the spiritual excellence of Guru Amar Das. Guru Amar Das, supreme person in the dynasty of Guru Nanak, is now the king of kings and guiding the people to annihilate the inner desires to exalt in this life. **Bhatt Kirat** showers his praises on Guru Amar Das saying God and Guru Amar Das are one and there is no difference between

them. Assuming the form of Guru Amar Das, the formless lord has given his own light to all. **Bhatt Bhikha** who was eldest of the Bhattas has composed 3 *Sawaiyas* extolling the Third Guru who according to him is a Creator-Lord in the *Kaliyuga* (Dark Age). Admiring and eulogizing the Guru's multi-dimensional personality, Bhikha says that Guru Amar Das had fully vanquished lust, wrath, avarice, attachment and ego. Bhikha states that he has come across Guru Amar Das who is the master of all powers and blessings. Through Guru's grace, Guru Amar Das has blessed him by his glimpse that had freed him from his deviation.

Bhai Gurdas Ji is a great devotee of the *Guru-ghar*, a great personality and the very first interpreter of Gurbani. In many *Pauri* of the *Vaars* written by Bhai Gurdas, Guru Amar Das has been mentioned and praised. For Guru Amar Das Bhai Gurdas writes, "Guru Angad Ji is form of Guru Nanak. He is manifestation of His Light. He has been granted blessings of the Lord as was ordained for him, then this blessing was passed on to Guru Amar Das and he became Guru and established himself in Goindwal. With the blessing of Waheguru miracles occur". Like Bhatt Kal, Bhai Gurdas also says that the spread of His touch is beyond anyone and cannot be described in words. His Light is manifestation of the bounties of *Waheguru*".

Bhai Nand Lal was the crown jewel and the favourite poet amongst 52 poets, scholars and musicians in the court of Guru Gobind Singh. In his Persian composition namely, *Tausif-O-Sana*, he showers laudations on Guru Amar Das.

This book supplements the earlier efforts of S. Makhan Singh who has to his credit 3 illustrated books in Punjabi, English and Hindi on Guru Amar Das, Guru Tegh Bahadur and Guru *Walgatha*- an illustrated book on life and times of 10 Sikh Gurus. S. Makhan Singh has edited these for Punjab and Sind Bank. S. Makhan Singh has to his credit another illustrated world known book '*Sikh Heritage in Paintings*'. Another book authored by him namely, '*Concept of Sadh Sangat in Sikhism*' was published recently. The present book penned down by S. Makhan Singh is valuable to the scholars as well as general readers and reflects his persistent zeal to preserve, promote and espouse the glorious values of the rich Sikh heritage.

Such books are a need of the present hour so that we can disseminate the known and not so known facts of our glorious history to the community and society at large.

***Dr. Harpreet Kaur
Principal*

*Mata Sundri College for Women
University of Delhi*

ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ

ਸੁਰਲਿਪੀ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ

Website: <http://www.gurbaniraags.com>

ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਓਢਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਖਮਾਜ ਠਾਠ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਰੋਹ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਰਿਖਬ ਤੇ ਧੈਵਤ ਵਰਜਤ ਸੁਰ ਹਨ। ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਧ ਨਿਖਾਦ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲ ਨਿਖਾਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸੁੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਨਿਖਾਦ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਰਿਖਬ ਸੁਰ ਵਰਜਤ ਹੈ ਪਰ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਵਿੱਚ ਅਵਰੋਹ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੁੱਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਧੈਵਤ ਅਤੇ ਰਿਖਬ ਦੇ ਕਣ ਜਦ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਗ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰੇ ਦਾ ਉਠਾਵ ਗੰਧਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮੱਧਯਮ ਤੋਂ। ਮ ਪ ਨ ਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗ ਮ ਪ ਨ ਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤਿਲੰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏਗਾ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਚੰਚਲ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨੁਮਰੀ, ਦਾਦਰਾ, ਗਜ਼ਲ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਲੰਬਤ ਖਿਆਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਆਸ ਸੁਰ ਗੰਧਾਰ, ਪੰਚਮ ਅਤੇ ਨਿਖਾਦ ਹਨ।

ਚਾਲ : ਗ ਸ - ਨੁ - ਸ, ਸ ਨੁ ਪ ਨੁ ਸ ਗ - ਸ, ਨੁ ਸ ਗ ਮ ਗ - ਗ ਮ ਪ ਮ ਗ - ਸ, ਨੁ ਸ ਗ ਮ ਪ ਮ ਗ - ਸ ਗ ਮ ਪ ਗ ਮ ਗ - ਗ ਮ ਪ ਨੁ ਪ ਮ ਗ - ਨੁ ਸ, ਸ ਗ ਮ ਪ ਨੁ - ਪ - ਗ ਮ ਪ ਨ - ਸੰ, ਗ ਮ ਪ ਨ ਸੰ ਨੁ ਪ ਮ ਗ - ਗ ਮ ਗ - ਨੁ - ਸ, ਗ ਮ ਪ ਨ ਸੰ ਨੁ ਪ - ਨ - ਸੰ, ਪ ਨ ਸੰ ਗ - ਮੰ ਗੰ ਰੰ ਸੰ, ਪ ਨੁ ਪ ਮ ਗ ਮ ਪ ਨ ਸੰ - ਸੰ ਨੁ ਪ ਮ ਗ - ਗ ਮ ਗ - ਸ।

ਅਸਥਾਈ

ਗ ਮ ਪ ਨੁ	ਪ ਮ ਪ ਨ	ਸੰ - ਨੁ ਪ	ਗ ਮ ਗ ਸ
ਗੁ ਰ ਅ ਰ	ਜ ਨ ਽ ਵਿ	ਟਹੁ ਽ ਕੁ ਰ	ਬਾ ਽ ਨੀ ਽
ਗ ਗ ਗ -	ਗ ਗ ਗ ਮ	ਗ ਮ ਮ ਪ	ਪ ਪ - -
ਰ ਹਿ ਦੇ ਽	ਗੁ ਰ ਦ ਰ	ਆ ਽ ਽ ਉ	ਵਿ ਚ ਽ ਽
ਨੁ - ਨੁ ਨੁ	ਨੁ ਨੁ ਪ ਮ	- ਮ ਮ ਪ	ਮ - ਗ -
ਮੀ ਽ ਨ ਕੁ	ਲੀ ਽ ਨ ਹੇ	਽ ਤ ਨਿ ਰ	ਬਾ ਽ ਨੀ ਽
0	3	x	2

ਅੰਤਰਾ

ਗ	ਗ	ਗ	ਮ	ਪ	-	ਨ	ਨ	ਸੰ	-	-	ਨ	ਸੰ	-	-	-
ਦ	ਰ	ਸ	ਨ	ਦੇ	ੜ	ਖ	ਪ	ਤੰ	ੜ	ੜ	ਗ	ਜਿਉ	ੜ	ੜ	ੜ
ਸੰ	-	ਗੰ	ਮੰ	ਗੰ	-	ਸੰ	ਸੰ	ਨ	-	ਸੰ	ਸੰ	ਨੁ	ਪ	ਮ	ਗ
ਜੋ	ੜ	ਤੀ	ੜ	ਅੰ	ੜ	ਦ	ਰ	ਜੋ	ੜ	ਤ	ਸ	ਮਾ	ੜ	ਣੀ	ੜ
ਨੁ	ਨੁ	ਪ	ਮ	ਗ	ਗ	ੜ	ਸ	ਨੁ	ਖੁ	ਨੁ	ਨੁ	ਸ	-	ਸ	-
ਗੁ	ਰ	ਅ	ਰ	ਜ	ਨ	ੜ	ਵਿ	ਟਹੁ	ੜ	ਕੁ	ਰ	ਬਾ	ੜ	ਨੀ	ੜ
0				3				x				2			

(ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਟਾਈਟਲ ਪੰਨਾ 4)

Dr. Kanwaljit Singh
Department of Gurmat Sangeet
Punjabi University, Patiala

Book Review

Title: Sri Guru Granth Sahib Rag Ratnakar

Language: Punjabi

Writer: Dr. Gurnam Singh, Professor & Head, Gurmat Sangeet Chair – Department of Gurmat Sangeet, Punjabi University, Patiala.

Publisher: Dharam Prachar Committee (Shiromani Gurduara Prabandhak Committee), Sri Amritsar. October, 2005.

Pages: 220

Price: Rs. 55/= (Rs. Fifty Five only)

Content: Sri Guru Granth Sahib Rag Ratnakar is very informative and useful book for the students, researchers and Kirtankars. The musical compositions incorporated in this book are available on cassette, c.d. & d.v.d. formats published by the leading music companies of the world. In this way it is the first book of its kind in the world of music/gurmat sangeet having these unique features. A reader can enjoy practical performance of the compositions simultaneously.

Sri Guru Granth Sahib Rag Ratnakar gives us basic knowledge of 31 Mukh ragas and 31 rag parkars used by the Banikars of Sri Guru Granth Sahib along with a detailed article on Gurmat Sangeet Tradition.

The Arambhik Shabad (introduction of the book) is written by the President, Shiromani Gurduara Prabandhak Committee. He certifies that the book is written keeping in mind its compatibility to the basic learners under strict discipline of the raga and Dr. Gurnam Singh is the first and foremost scholar in the world serving the community with the recording of all the ragas in Sri Guru Granth Sahib published by H.M.V. in 10 audio cassettes set. The book is published on the eve of 4th century of Prakash Divas of Sri Guru Granth Sahib.

Adika (the preface) gives us the outline of the book clearly. Referring Sikh Rehat Maryada published by Dharam Prachar Committee, Sri Amritsar in 24th edition October 1999 Dr. Gurnam Singh writes that Kirtan is singing of Gurbani under the discipline of prescribed ragas. He gives examples of Mukh Raga & Rag Prakar included in Sri Guru Granth Sahib i.e. Gaurhi – Gaurhi Guarayri, Gaurhi Poorbi, Gaurhi Dipki, Gaurhi DakhNi, Gaurhi Mala etc. The index of the book is very systematically designed to enable a reader to find the required contents instantly.

Under the article *Gurmat Sangeet Prampra* the writer has indicated some examples of hymns of Sri Guru Granth Sahib regarding the importance of Kirtan and qualities of a kirtankar along with the references from the Holy Granth. A list of main ragas and raga parkars is included blended with classification of ragas. Other topics touched in this articles i.e. Singing Styles of Gurmat Sangeet, Signs and Headings used in S.G.G.S., Musical Instrumental of the tradition and Kirtan Centers established by the Sikh Guru's.

Full detail and description of all ragas and raga parkars along with GurbaNi instances is a unique feature of Guru Granth Sahib Rag Ratnakar. GurbaNi text with meanings of demanding Words and musical composition is a salient feature of the book. The rhythmic meters (talas) used in this book are also specified with their basic composition i.e. Thhayka, Matra, Vibhag, Tali, Khali are also included in this book for the references of rhythm accompanists.

The book is very useful for the new learners of music / gurmat sangeet but the size of the book is reader friendly. The learner often uses keyboard to have the image of the musical notes in the mind. It could be better if the book comes in a vertical shape.

ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਰਥ
Bhai Gurdaas Jee writes about Guru jee's Shaheedi as follows:

ਰਹਿਦੇ ਗੁਰੁ ਦਰੀਆਉ ਵਿਚਿ ਮੀਨ ਕੁਲੀਨ ਹੇਤੁ ਨਿਰਬਾਣੀ

rehinde gur dareeaaoo vich meen kuleen heth nirbaanee

Liberating the soul from the body, Guru (Arjan Dev) stabilised himself in the water of the river as the fish remains in water.

ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਪਤੰਗ ਜਿਉ ਜੋਤੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ

darshan dekh patang jio jotee andar jot smaanee

As the moth throws itself into the flame, his light mingled with light of Vaheguru.

ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਲਿਵ ਮਿਰਗ ਜਿਉ ਭੀੜ ਪਈ ਚਿਤਿ ਅਵਰੁ ਨ ਆਈ

shabad surat liv mirag jio bheerh pe-ee chit avar na aanee

Caring not for life, as the deer keeps its consciousness concentrated when in peril, the Guru also, when undergoing suffering kept none else except Vaheguru in his consciousness.

ਚਰਣਕਵਲ ਮਿਲਿ ਭਵਰ ਜਿਉ ਸੁਖ ਸੰਪਟ ਵਿਚਿ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਣੀ

charan-kaval mil bhavar jio sukh sampatt vich rain vihaanee

As the black bee remains enrapt in the petals of flower to enjoy fragrance, the Guru also spent night of suffering by keeping joyfully his concentration on the feet of Vaheguru.

ਗੁਰੁ ਉਪਦੇਸੁ ਨ ਵਿਸਰੈ ਬਾਬੀਹੇ ਜਿਉ ਆਖ ਵਖਾਣੀ

gur updesh na visrai baabeehe jio aakh vakhaanee

The Guru like a rain bird spoke to his disciples that the teachings of the Guru should not be forgotten.

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲੁ ਪਿਰਮ ਰਸੁ ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਜਾਣੀ

gurmukh sukh phal piram ras sehaj samaadh saadh sang jaanee

The pleasure fruit of the Gurmukh (Guru Arjan Dev) is the delight of Love and he accepts the Saadh Sangat as the natural state of meditation.

ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ ੨੩

gur arjan vitthu kurbaanee 23

I am sacrifice unto Guru Arjan Dev.(23)
(Vaar 24, Pauree 23)